

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ,
FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE
„GEORGE EMIL PALADE”
DIN TÂRGU MUREȘ

**UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI
TEHNOLOGIE « GEORGE EMIL PALADE » DIN TÂRGU MUREȘ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI
APPLICATE
DOMENIUL: ISTORIE**

**VALERIU LITERAT- CONTRIBUȚII LA
DEZVOLTAREA CULTURALĂ A ȚĂRII FĂGĂRAȘULUI**

Doctorand:

Zavodnik (Trufin) Lorena - Codruța

Conducător științific:

Prof. univ. dr. Corina TEODOR

TÂRGU MUREȘ

2025

Valeriu Literat – contribuții la dezvoltarea culturală a Țării Făgărașului

-Rezumat-

Teza de doctorat *Valeriu Literat – contribuții la dezvoltarea culturală a Țării Făgărașului*, își propune să aducă în prim plan o personalitate culturală de prim rang a Făgărașului, din prima jumătate a secolului XX – Valeriu Literat - într-o cercetare cuprinzătoare, cu dorința de a sublinia efortul și implicarea lui în viața socială, dar mai ales în viața culturală a Făgărașului.

Istoriografia nu a înregistrat demersuri importante pentru recuperarea și plasarea la locul cuvenit a acestei complexe personalități a Făgărașului, cercetarea rezumându-se la doar două studii, ce-i drept bine documentate. De la apariția acestora, baza documentară edită, dar mai ales inedită (lucrările manuscris, corespondență, fragmente memorialistice) s-a lărgit, constituind elemente de substanță în demersul nostru asupra vieții și activității lui Valeriu Literat. Implicarea materială și intelectuală a lui Valeriu Literat în susținerea eforturilor pentru crearea unui muzeu regional al zonei, pentru cercetarea istoriei Făgărașului este incontestabilă. Ca o recunoaștere a acestor eforturi, recent Valeriu Literat a fost inclus în *Enciclopedia reprezentanților scrisului*

istoric românesc, apărută sub coordonarea lui Victor Spinei și Dorina N. Rusu, în anul 2021¹.

Două articole dedicate activității prodigioase a istoricului făgărășean rețin atenția. Într-un prim articol, ce poartă semnătura lui Ioan Ciupea, *Valeriu Literat - un nume prea puțin cunoscut* se menționează că istoricul făgărășean se înscrie în rândul personalităților care „dobândesc dreptul de a se bucura de cunoașterea lor de către posteritate, rezultatele muncii pasionate, stăruitoare (...) care se dovedesc a sta sub semnul valorii, asigurându-se astfel condiția esențială a rezistenței la scurgerea vremii”².

Cel de-al doilea studiu, scris de Gheorghe Faraon, *Valer Literat - părintele muzeului făgărășean*, este fundamentat pe cele 1.970 de documente ASTRA din colecția *Document* a Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat” și prezintă eforturile pe care le-a depus Valeriu Literat pentru înființarea *Muzeului Etnografic al Țării Oltului* și pentru strângerea și donarea de obiecte pentru muzeu, chiar și atunci când nu a mai fost președintele Despărțământului ASTRA Făgăraș.

Principală sursă care ne-a ajutat în conturarea biografiei și activității lui Literat este Arhiva familiei Literat³, arhivă ce conține manuscrise inedite ale istoricului: *Preoți, dascăli și zugravi în orașul Făgăraș (1700-1850)*⁴, *Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus în timpul dintre 1771-1818*⁵,

¹ Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coord.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. III, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeul Național al Bucovinei, Suceava, 2021, p. 55.

² Ioan Ciupea, *Valeriu Literat - un nume prea puțin cunoscut*, în „Acta Musei Napocensis”, an XXII-XXIII (1985-1986), Cluj-Napoca, 1986, p. 685.

³ Aflată sub îngrijirea lui Dan Marius Literat.

⁴ Arhiva familiei Literat, Valeriu Literat, *Preoți, dascăli și zugravi în orașul Făgăraș (1700-1850)*, mss.

⁵ Idem, *Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus în timpul dintre 1771-1818*, mss.

*Trei sute de ani din viața Țehiului (breslei) Tăbăcarilor Români din Făgăraș, 1643-1943*⁶, la care se adaugă corespondența cu Traian Herseni, cunoscut etnolog, originar tot din Țara Făgărașului.

Totodată, cercetarea noastră s-a îndreptat spre analiza lucrărilor ce poartă semnătura istoricului făgărășean, publicate în diferite reviste de specialitate din Cluj-Napoca sau Sibiu: *Biserici vechi românești din Țara Oltului*⁷, „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului⁸, *Bisericile, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus și slujitorii lor. Cercetări și documente*⁹, *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*¹⁰, *Criptograme în cărți vechi din Țara Oltului*¹¹, *Orașul și Țara Făgărașului/Cetatea Făgărașului*¹².

Documentele aflate în cadrul Arhivei Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității¹³, puține ca număr au completat cu informații o perioadă grea și mai puțin cunoscută publicului larg.

Pe lângă toate acestea, lucrarea noastră a putut valorifica și alte bogate materiale inedite. Astfel, cercetarea a fost întregită prin studierea celor aproape 2000 de documente ale Despărțământului ASTRA Făgăraș aflate în

⁶ Idem, *Trei sute de ani din viața Țehiului (breslei) Tăbăcarilor Români din Făgăraș 1643-1943*, mss.

⁷ Idem, *Biserici vechi din Țara Oltului*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996.

⁸ Valeriu Literat, Járny Martin, „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, an VII (1936-1938), Cluj, 1939, pp. 582-620.

⁹ Valeriu Literat, *Bisericile, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus și slujitorii lor. Cercetări și documente*, în „Mitropolia Ardealului”, an XX, nr. 1-2, Sibiu, 1975, pp. 29-53.

¹⁰ Idem, *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1943.

¹¹ Idem, *Criptograme în cărți vechi din Țara Oltului*, în „Dacoromania/Buletinul Muzeului Limbei Române”, an VIII (1934-1935), București, 1936, pp. 185-189.

¹² Valeriu Literat, Moise Ionașcu, *Orașul și Țara Făgărașului/Cetatea Făgărașului*, Tipografia „Hațiegan”, Făgăraș, 1943.

¹³ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare, ACNSAS).

patrimoniul Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat”¹⁴, care ilustrează activitatea sa din cadrul Despărțământului ASTRA, a Școlii Țărănești pe care a înființat-o sub egida aceluiasi despărțământ, precum și date privind înființarea „Muzeului Etnografic al Țării Oltului”, dar și cu Protocoalele Parohiei din Luța¹⁵, documente aflate în manuscris la biserica din localitate și care ne oferă date statistice referitoare la populația din sat și nivelul de alfabetizare.

De asemenea, am parcurs principalele colecții și culegeri de documente, studii legate de istoria Țării Făgărașului și a Despărțământului ASTRA Făgăraș.

Obiectivul principal al primului capitol, intitulat „Locuri și oameni” a fost de a trece în revistă istoria Țării Făgărașului, dar și condițiile socio-economice ale populației.

Acest demers a fost necesar pentru a familiariza cititorul cu istoria meleagurilor atât de îndrăgite de Valeriu Literat, cât și cu biografia sa. Viața acestuia a fost permanent legată de aceste locuri, în toate etapele sale și indiferent de piedicile prin care a trecut. Afinitatea sau apartenența la locurile de baștină sunt specifice românului, care oriunde s-ar afla se identifică cu locurile natale.

Nu am omis în acest capitol să readuc în prim plan situația iobagilor și a nobililor făgărășeni de-a lungul secolelor, atât în plan social cât și financiar. Următorul pas firesc în acest demers a fost prezentarea pe scurt a istoriei familiei Literat, de la boierul înnobilit de către Mihai Apafi I până la

¹⁴ Colecția *Document* a Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat” (în continuare, CDMȚF„VL”).

¹⁵ *Protocolul Parohiei Luța*, aflat în Arhiva Bisericii Luța.

Valeriu Literat. O familie obișnuită de preot, familie care, deși a pierdut mulți copii și-a revărsat dragostea asupra celorlalți copii, învățându-i să-și respecte numele, locurile natale, limba strămoșească și credința.

De asemenea în acest capitol am redat o parte din corespondența lui Literat cu membrii familiei, în special cu fiica lui cea mare pe care a pierdut-o prematur. De altfel, toată viața sa, Literat a fost profund marcat de pierdea fiicei sale.

În cel de-al doilea capitolul am detaliat aspecte legate de educația și formarea sa în perioada cât a fost elev la școala centrală din Veneția de Jos și apoi elev al Liceului „Andrei Șaguna” din Brașov. Am continuat cu perioada când a urmat, la Sibiu, cursurile Institutului Teologic-Pedagogic între anii 1903-1906 și mai apoi activitatea de preot în parohia din satul natal, alături de soția sa Ecaterina, imediat după moartea tatălui său.

În primii ani după terminarea studiilor a fost preot în satul natal, dar în același timp a fost preocupat de sprijinirea comunității prin diferite activități – de la înființarea unei livezi la crearea unei mici bănci locale. La acestea s-au adăugat prelegerile religioase, la diferite evenimente locale sau sărbători religioase, prelegeri ținute în satele din Țara Făgărașului, ajutându-se de un mic proiector (schiopticon) unde prezenta și imagini cu aceeași temă.

După Marele Război, revenind din pribegie, a fost invitat să predea limba română și franceză la Liceul Radu Negru.

Întreaga sa viață, Literat a învățat sau studiat, pentru a nu-i dezamăgi pe cei care i-au acordat șansa de a deveni profesor, meserie pe care a respectat-o și căreia i-a dedicat tot efortul. A fost un istoric și etnograf autodidact respectat de personalitățile vremii precum Nicolae Iorga, Ștefan Meteș sau Ioan Lupaș, primind, ca semn de recunoaștere a valorii sale,

propunerea de colaborare cu Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti, prin vocea lui Traian Herseni.

Activitatea sa în cadrul despărțământului Astra din Făgăraș a fost răsplătită cu două mandate de director a acestei asociațiuni. În cadrul acestui despărțământ a înființat biblioteci, filiale ale asociațiunii, Școala țărănească și cel mai important demers *Muzeul Etnografic al Țării Oltului*. Primii pași în cercetarea plaiurilor natale i-a făcut după 1920, când profesor fiind în cadrul Liceului Radu Negru avea timp la sfârșitul săptămânii de străbătut satele din Țara Făgărașului. Studiile sale, o parte din ele publicate sunt de real folos pentru cunoașterea zonei, a lăcașurilor de cult dar și a slujitorilor acestora. Nu a încetat să cerceteze și să iubească Țara Oltului nici la deplina maturitate indiferent de problemele familiale sau financiare prin care trecea.

Primii ani în România comunistă. Represiunea – cel de-al treilea un capitol, mai amplu –, a fost dedicat anilor de după război și contextului intern și internațional. Este știut faptul că primii ani ai comunismului din România au transformat țara într-un imens penitenciar, în care sute de mii de familii au fost victime ale acestui dezastru umanitar, milioane de oameni având de suferit fără ca cineva să le apere drepturile. În acest capitol au fost prezentate aspecte ale situației socio-politice din România primilor ani ai sovietizării, Țara Făgărașului în perioada anilor 1948-1964, dar și situația penitenciarelor și a deținuților din aceeași perioadă.

Acest capitol a fost axat, în principal, pe cei douăzeci de ani (până la sfârșitul vieții) de suferință și durere, ani petrecuți în detenție, domiciliu obligatoriu sau departe de locurile natale, iar la baza cercetării acestei perioade au stat documente inedite din perioada detenției și a domiciliului obligatoriu, documente aflate în Arhiva CNSAS și în arhiva familiei.

Perioada dintre sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și anul 1953 a reprezentat „timpul lui Stalin”, timp în care URSS a dus o politică de expansiune mai ales în Europa de Est, întărită de o guvernare autoritară.

Primii ani ai comunismului din România au transformat țara într-un imens penitenciar, în care sute de mii de familii au fost victime ale acestui dezastru umanitar, milioane de oameni având de suferit fără ca cineva să le apere drepturile. După 23 August 1944 și până în 1964 putem vorbi de detenție politică în România. Primele arestări și condamnări au fost cele ale lui Ion Antonescu și a apropiaților lui pentru „crime de război și dezastrul economiei naționale”¹⁶.

Securitatea statului s-a constituit în 30 august 1948, Miliția la începutul anului 1949, iar Trupele de Securitate s-au înființat în februarie 1949. Toate aceste instituții au declanșat arestările, internările și condamnările politice, statul român transformându-se astfel într-un uriaș GULAG.

În teza de doctorat am abordat problematica complexă a legislației din anii 1948-1952, când statul român și legile acestuia treceau prin ample schimbări. De la modificarea Constituției, la naționalizarea proprietăților și arestările „dușmanilor poporului”, toate acestea s-au reflectat în viața fiecărui cetățean român, iar făgărășenii nu au făcut excepție. Arestarea lui Valeriu Literat, deși pentru o perioadă relativ mică a afectat întreaga familie, iar naționalizarea abuzivă a casei, imobil cumpărat cu mari sacrificii, a sporit necazurile prin care treceau Valeriu și fiica sa Mărioara.

¹⁶ <https://legeaz.net/dictionar-juridic/istorie-sistem-penitenciar-romanesc>, accesat în 15.03.2023, ora 13.03.

Cercetarea documentelor din arhiva familiei Literat și cele de la C.N.S.A.S. au contribuit la identificarea problemelor prin care au trecut cei din familie, în contextul socio-istoric al mijlocului de secol XX.

Pe parcursul acestui capitol, am descris în câteva rânduri și traiectoria cetății Făgărașului în anii întunecați de la instaurarea comunismului în România și transformarea acesteia în penitenciar de rang II, de maximă securitate. Făgărașul și oamenii săi au intrat pentru o lungă perioadă într-un con de umbră datorită faptului că în anii '50 s-au revoltat împotriva sistemului comunist.

În capitolul al patrulea, intitulat *Activitatea de cercetare: teme de cercetare, eforturi de valorificare* am realizat o analiză a operei istoricului făgărașean, evidențiind temele majore de cercetare. Prezentarea principalelor direcții de cercetare pe care Literat le-a urmat s-au împletit cu aprecierile generației sale și ulterior ale celor care au cunoscut opera lui. În acest context, am reluat și dezvoltat anumite aspecte biografice, pentru a pune în valoare legătura dintre destinul autorului și creația sa.

Studierea monumentelor istorice și a patrimoniului etnografic al Țării Făgărașului, necesitând un efort imens de cercetare din partea lui Literat s-a concretizat în studii, articole, lucrări, multe dintre acestea fiind tipărite în publicații prestigioase, precum „Dacoromania”, „Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice” sau „Revista Istorică”.

Însă, importante cercetări ale sale - amintind aici doar monumentalul volum *Țehiul Tăbăcarilor din Făgăraș* - ce reprezintă contribuții importante la cunoașterea istoriei, artei sau etnografiei Țării Oltului au rămas în manuscris, de aceea am considerat oportun o prezentare mai detaliată.

Istoriografia critică românească a fost influențată de curentele istorice europene, dar au avut ca punct de plecare tradițiile și obiceiurile românești, maghiare și săsești. Cercetătorii maghiari sau sași au publicat în revistele lor de specialitate, precum *Erdely Muzeum* și *Korespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, materiale privind istoria și tradițiile acestor minorități. După Marea Unire, în același timp, tinerii cercetători români, mai ales cei din Transilvania și Iași, s-au axat pe problematica noilor teritorii alipite României: Transilvania, Bucovina și Basarabia¹⁷. În această perioadă s-au înființat sau reorganizat mai multe instituții de studiere și cercetare a istoriei, precum: Universitățile din Cluj și Cernăuți, Institutul de Istorie Națională din Cluj, Institutul de Istorie Universală, Institutul de studii clasice¹⁸, cu acesta din urmă V. Literat având o strânsă colaborare.

O preocupare majoră în activitatea științifică a lui Valeriu Literat a fost cel reprezentată de cercetările sale din zona confesiunilor religioase din perioada secolelor XVII-XIX, în principal cea ortodoxă, dar și cu trimiteri și la celelalte confesiuni din Țara Făgărașului. Din punct de vedere al istoriografiei această preocupare a se încadrează în curentele gândirii istorice românești, specifice începutului de secol XX, adoptând viziunea lui Nicolae Iorga, care spunea că „Istoria e expunere sistematică, fără scopuri străine de dânsa, a faptelor de orice natură, dobândite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de loc și timp, activitatea omenirii”. Interesul pentru istoria bisericii din care făcea parte era tributar și formației sale clericale, într-o epocă în care istoriografia ecleziastică progresase sub influența școlii critice.

¹⁷ Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Editura Accent, Cluj – Napoca, 2002, pp. 186-191.

¹⁸ *Ibidem*, p. 187.

Printre documentele în manuscris aflate în arhiva familiei au rămas doar două predici, una probabil din vremea studenției din cadrul Facultății de teologie din Sibiu, cea de-a doua datând din perioada de început a activității lui ca preot în parohia din Luța.

Predica din anii studenției a fost scrisă la „Duminica Pogorării Duhului Sfânt/despre Duhul Sfânt” și a fost semnată „Valeriu Literat – teolog I a”, decembrie 1906, Sibiu. Probabil această predică a fost o încercare, deoarece sărbătoarea nu corespunde cu data în care a fost scrisă.

Cea de-a doua a fost datată în a doua Duminică după Rusalii, în același timp Praznicul Nașterii Sfântului Ioan Botezătorul, în anul 1907, probabil printre primele predici ținute în satul natal. Limbajul este simplu, clar, pentru a fi înțeles de cei cărora li s-a adresat, indiferent de condiția socială și de nivelul de educație.

Drumurile sale prin Țara Făgărașului pentru a studia bisericile din zonă, nu doar din punct de vedere istoric, ci și administrativ sau juridic¹⁹ au fost din Cuciulata până în Porumbacu de Jos și de Sus (azi, ambele în jud. Sibiu).

Poate mai mult decât arhitectura bisericilor, Literat era interesat de patrimoniul mobil deținut de acestea - de la cartea veche la obiectele de cult, clopote sau icoane. Studiarea bisericilor din Țara Oltului – din punct de vedere arhitectural, al programului iconografic dar și al patrimoniului mobil deținut de acestea –, s-a întins pe parcursul a 10-12 ani, iar la unele a revenit pentru aprofundarea informațiilor. Primele sale cercetări au fost în satele unde erau biserici foarte vechi, în stare avansată de degradare, biserici ortodoxe sau

¹⁹ Valeriu Literat, *Amintiri...*, p. 21.

unite, considerând că ambele confesiuni și-au adus o mare contribuție la păstrarea limbii române și a credinței românești, într-un teritoriu aflat sub stăpânirea și influența străină.

O importanță majoră pentru cercetarea lăcașurilor de cult au constituit-o registrele matricole de botezați, cununați și morți, în unele biserici acestea păstrându-se încă din 1771, iar altele din 1850. Valeriu Literat nu își explica motivul lipsei acestora din biserici, o posibilă și probabilă cauză putând fi distrugerea în incendii, datorită faptului că de obicei aceste registre erau ținute în casele parohiale, care în marea lor majoritate erau acoperite cu paie.

Nu sunt descrise doar elementele arhitecturale sau documentele prețioase descoperite, ci și localitățile care de-a lungul timpului au suscitât interesul altor cercetători. Un bun exemplu este satul Drăguș, localitatea natală a lui Ion Codru-Drăgușanu, care a fost cercetată din punct de vedere sociologic și etnografic de către Dimitrie Gusti și echipa sa de studenți, în deceniul doi al secolului trecut.

Cercetările sale au fost publicate parțial sub formă de articol în revista „Țara Bârsei” în anul 1938, în care era descrisă istoria a 22 de biserici, iar o altă parte a cercetării sale în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania” din Cluj²⁰.

Lucrarea în manuscris *Biserici vechi românești din Țara Oltului și din Ardealul Învecinat*, ce cuprindea cercetarea a 40 de biserici a fost publicată în 1996 cu titlul *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, ediția fiind îngrijită de profesorul și istoricul de artă Nicolae Sabău.

²⁰ *Ibidem*, p. 21.

Preoți, dascăli și zugravi în orașul Făgăraș (1700-1850), text în manuscris, aflat în arhiva familiei, este un document olograf, scris cu stiloul pe caiet dictando format A4.

Lucrarea este concepută ca o contribuție de specialitate, având pagină de gardă, cuprins, iar la final anexe și indice de nume. Cele 103 file sunt scrise doar pe față, iar pe verso sunt notate completări sau note de subsol. Notele de subsol sunt separate de lucrarea propriu-zisă cu stilou cu cerneală roșie, aici fiind trecute lucrări de Ștefan Meteș, Valeriu Literat, Nicolae Aron sau Nicolae Iorga.

Biserica ortodoxă din Făgăraș a avut, în secolul al XVII-lea un destin destul de zbuciumat, fiind când sub patronajul bisericii reformate, când pur și simplu distrusă, cum a fost cazul bisericii din proximitatea cetății, ctitorită de către Mihai Viteazu, biserică dăruită după asasinarea acestuia (tradiția locală fixează distrugerea ei în jurul anului 1617). La mijlocul aceluiași secol, biserica românilor era sub jurisdicția superintendentului calvin, fiind obligată la plata unui florin pe an către biserica calvină.

Literat a reușit să adune informații și despre inspectorii și pastorii calvini care formau „consistoriul”, ce verificau fiecare biserică și pe preoții care slujeau în acestea, precum și despre modul cum își îndeplineau atribuțiile. În vremea Zsuzsanei Lorántffy, soția principelui Gheorghe Rakoczy I (1630-1648) preoții, pe lângă slujba religioasă, îi învățau pe copii și minimum de carte – alfabet și matematica. De asemenea, preoții care progresau trebuiau să „fie înaintați la loc din ce în ce mai mult”, putând ajunge

la rangul de protopopi, fiind cunoscuți doi astfel de protopopi ortodocși, Radu la Viștea de Sus (1669) și popa Sin din Vad (1667)²¹.

În contextul istoric al acestui secol, în care ortodoxia nu era religie receptă, la 3 aprilie 1657 aceeași principesă a emis un al doilea decret, prin care a înființat prima școală unde copiii români puteau învăța în limba lor pentru a deveni preoți sau învățători.

Mai sunt amintiți și alți zugravi care erau originari de pe alte meleaguri, dar care au pictat cu măiestrie bisericile din Țara Făgărașului. Sunt pomeniți și cei care din neglijență, neștiință sau rea voință au acoperit zidurile pictate ale bisericilor cu var alb pentru a ascunde fumul, umiditatea și mucegaiul care au pătruns în ziduri și picturile vechi²².

Trebuie subliniat că aceste texte în manuscris au informații, idei care se regăsesc și în alte articole ale lui Literat. Acest lucru se datorează probabil faptului că autorul a făcut din aceste teme preocuparea lui constantă timp de mai multe decenii, valorificând materialul strâns de-a lungul cercetărilor sale minuțioase de teren.

Lucrarea „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului, scrisă împreună cu M. Járay, este o cercetare în arhivele Bisericii reformate din Făgăraș, în care s-au descoperit informații despre bisericile românești din secolul al XVII-lea. O parte din aceste documente au fost publicate de József Pokoly în *Magyar protestáns egyház-történeti adattár* la Budapesta, în 1910.

De asemenea, articolul lui Pokoly, conținea și decretul Zsuzsanei Lorántffy prin care se organiza școala românească alături de cea maghiară,

²¹ Valeriu Literat, *Preoți ...*, p. 19. (Date preluate de Literat din Ștefan Meteș, *Contribuțiuni la studiul populației din Transilvania, în trecut*, în „Anuarul Academiei Române”, tom XXIV).

²² *Ibidem*, p. 90.

precum și decretul prin care se delegau inspecții „vizitatori” ai preoților din bisericile românești din Țara Făgărașului. Propaganda catolică încuraja în același timp reforma ortodoxiei, dar și controlul Bisericii calvine asupra ierarhilor de rit grec²³.

Cercetarea făcută de cei doi a valorificat materialul arhivistic, analizând informațiile relative la inspecția preoților începută în februarie 1658, care s-a desfășurat în 39 de localități, începând cu satul Veneția de Jos (estul Țării Făgărașului), încheindu-se cu Viștea de Jos (vestul Țării Făgărașului), pentru celelalte biserici făgărășene (de la Viștea la Porumbacu) nefiind găsite documente²⁴. Inspectorii calvini aveau rolul de a verifica cunoștințele de limbă română ale preoților români, comportamentul acestora în biserică și în afara acesteia.

Așa cum arată autorii, jurații satului trebuiau să caracterizeze preotul bisericii din localitate și grămăticii acestuia, dar și comportamentul acestora față de locuitorii satului respectiv.

Interesul lui Valeriu Literat pentru istoria bisericilor ortodoxe din Țara Făgărașului este continuat și la maturitate, publicând acest articol în 1943, la vârsta de 58 de ani. Reia tema pe care o găsim în *Preoți, dascăli și zugrăvi 1700-1850* și „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului, aceea a bisericii ortodoxe din Făgăraș pusă sub jurisdicția calvinilor, dar și a celor două biserici săsești (luterane) din Beclean și Șercaia, puse sub aceeași jurisdicție calvină, având statut de biserică tolerată ca și cea ortodoxă.

²³ Radu Nedici, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea /Biserică și comunitate*, Editura Universității din București, București, 2013, p.87.

²⁴ Valeriu Literat, Martin Járay, „*Vizite*” calvinești la preoții români..., pp. 582-583.

Acest subiect fusese tratat tangențial de Ștefan Meteș în a sa *Istorie a bisericii românești din Transilvania*, volumul I, apărut în anul 1935. În această lucrare, bine documentată, cercetătorul clujean dedicase un capitol bisericii ortodoxe din Țara Oltului, insistând, însă pe situația preoților din satele făgărășene și prezentând, pe larg actul de înființare al școlii românești din Făgăraș, emis de Zsuzsana Lorantfi, în 1657.

Valeriu Literat, în acest studiu – *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea* - este primul istoric care analizează în detaliu acest subiect, cercetarea sa bazându-se pe documente nepublicate până atunci, aflate în arhiva primăriei din Beclean, arhiva bisericii reformate din Făgăraș și arhiva țehiului tăbăcarilor din Făgăraș, trei dintre aceste documente fiind și redată în anexă.

Bisericile, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus și slujitorii lor/cercetări și documente este o culegere de documente și studii, fiind publicată postum în „Mitropolia Ardealului” din anul 1975. Este readusă aici, în prim-plan, situația bisericii ortodoxe române din Țara Făgărașului, în special cea de la Sâmbăta de Sus, ctitoria voievodului Constantin Brâncoveanu²⁵. Pentru cercetarea sa, Literat a folosit articole din lucrările lui Ștefan Meteș, Nicolae Iorga, Ilarion Pușcariu sau C.C. Giurescu, la care s-au adăugat informațiile publicate de el în „Vizite” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului sau *Biserici vechi din Țara Oltului și de pe Ardealul învecinat*. Lucrarea sa se adresează în general teologilor sau istoricilor, fiind folosiți termeni sau expresii de specialitate. De asemenea, fiind filo-ortodox prin educație și specializare, uneori interpretarea informațiilor este în mod evident partizană.

²⁵ Idem, *Bisericile, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus...*, p. 29.

Literat pune de la început problematica în mod diferit, considerând că istoria familiei Brâncoveanu și a ctitoriilor brâncovenești făgărășene începe mai devreme de domnia lui Constantin, fiind amintit Matei Basarab, care zidise biserica din Porcești.

Criptograme în cărți din Țara Oltului este studiul care va avea aprecierea internațională din partea profesorului universitar Werner Draeger din cadrul Universității Humboldt din Berlin. Acesta recunoștea meritul profesorului Literat, care a descoperit o cheie pentru a putea fi descifrate criptogramele din cărțile secolului al XVIII-lea²⁶.

În peregrinările sale prin satele Țării Făgărașului istoricul făgărășean a cercetat și cărțile vechi bisericești²⁷ din mai multe biserici precum cea de la Breaza, Dejani, Iași sau Șercăița)²⁸.

Primele criptograme care i-au atras atenția au fost descoperite la Breaza (jud. Brașov, n.n.), scrise în chirilică într-un *Antologhion*, tipărit la Râmnic în 1737. Cunoscător de slavonă, Literat și-a dat seamă că este un text pe care nu îl poate citi. A încercat să găsească cheia în care au fost scrise aceste criptograme, comparându-le cu cele descoperite și în alte cărți, precum însemnările călugărului Isaia Eșanul de la mănăstirea Dejani pe foaia 32 din *Antologhionul* de la Râmnic (1737), criptograma popii Ion din Iași pe *Evangelhia* de la București, pagina 38 (1682), păstrată în biserica din Dejani sau criptograma popii Dănilă de la Dejani pe *Octoihul* slavonesc din Lwow (1640).

²⁶ Idem, *Amintiri...*, p. 18.

²⁷ O parte din aceste cărți se află în *Colecția Carte Veche* în patrimoniul Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat”, vezi Anexa 3.

²⁸ Valeriu Literat, *Biserici vechi românești...*, p. 217.

Pentru elaborarea studiului *Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus în timpul dintre 1771-1818*²⁹, Literat a cercetat și documentele aflate în arhiva Prefecturii Făgăraș, care, astăzi, din nefericire, nu ne mai sunt accesibile, deoarece arhiva prefecturii a fost distrusă, fiind păstrată necorespunzător³⁰. S-a considerat norocos că, în acea dezordine (arhiva Prefecturii este depozitată pe coridoare, fiind expusă umezelii) a găsit un dosar privitor la Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus. Pentru întregirea lucrării Literat a studiat bibliografia vremii, printre care amintim lucrarea lui Ioan Lupaș, *Documente istorice privitoare la moșiile brâncovenești din Transilvania și Oltenia, 1654-1823*, Cluj, 1933 și cea a lui Ștefan Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, Cluj, 1935.

Lucrarea despre moșia brâncovenească a fost scrisă de mână într-un caiet format A 4 cartonat, cu cerneală albastră, notele de subsol fiind separate de text printr-o linie trasată cu negru sau albastru închis. Și în acest text, după cum am observat și la alte manuscrise, paginile sunt scrise doar pe față, verso fiind alocat completărilor sau notelor de subsol.

În studiu se dezbate atât problematica domeniului, a iobagilor de pe moșie, cât și cea a lăcașurilor de cult. Ca și în articolul *Preoți, dascăli și zugravi din Făgăraș (1700-1850)*, sunt cinci capitole, plus anexele, autorul menționând că documentele de limba latină și maghiară trebuiau traduse în caz de publicare. Inițial demersurile în vederea cercetării acestor documente au fost făcute alături de colegul său (fost elev) Gheorghe Șerban, decedat

²⁹ Arhiva familiei Literat, Valeriu Literat, *Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus*, mss.

³⁰ *Ibidem*, prefață.

prematur, astfel că toate eforturile de până atunci au trebuit continuate de unul singur.

Lucrarea este și un studiu analitic al situației moșiei de la Sâmbăta de Sus, moșie care, de-a lungul timpului, a avut mai mulți proprietari, suferind diferite transformări, bune sau mai puțin bune.

Prin cercetarea vieții iobagilor, istoricul făgărășean ne oferă o imagine de ansamblu a situației acestora în satul Sâmbăta, în secolele XVIII-XIX, având și posibilitatea de a realiza o comparație între situația iobagilor de aici și a celor din alte sate făgărășene. Prin această cercetare, istoricul făgărășean intră astfel și în teritoriul istoriei economice și sociale, oarecum provocat de interesul său pentru tot ceea ce însemna trecutul românilor din Țara Făgărașului.

Correspondența lui V. Literat cu Radiodifuziunea română pentru susținerea Conferinței „Făgărașul”³¹ a constituit subiectul central de-a lungul mai multor scrisori, de asemenea cu adnotări, modificări sau sublinieri pe ciorne. Correspondența s-a realizat în 2 și 5 august 1942.

Într-un final, conferința s-a ținut în 18 august 1942, iar Literat a făcut demersuri către secretarul Despărțământului ASTRA din Brașov pentru a fi publicată în „Transilvania”, revista oficială a ASTRA. Supărarea lui a fost că părți din conferință au fost tăiate „cu creion roșu, de însuși secretarul programelor, dl. Voiculescu”³².

³¹ *Ibidem*, pp. 707-712.

³² Arhiva familiei Literat, Scrisoare datată 2 septembrie 1942, adresată de Valeriu Literat lui Ion Breazu, în Sibiu.

În cele din urmă *Făgărașul*³³, conferința radio din ciclul „Orașe mici din România”, din 1937, a fost transcrisă și publicată în revista *Transilvania* din septembrie 1942.

În paginile articolului au fost trecute în revistă atât informații geografice despre Țara Făgărașului, date istorice referitoare la orașul și cetatea Făgărașului, principii transilvăneni care au stăpânit-o, dar și despre bisericile din localitate.

O parte dintre informațiile din acest articol au fost cuprinse în „broșura de popularizare” *Orașul și Țara Făgărașului. Cetatea Făgărașului* scrisă împreună cu preotul căpitan Moise Ionașcu, publicată la Tipografia „Hațiegan” din Făgăraș în anul 1943, fiind în fapt o micromonografie a orașului Făgăraș, cu o prefată realizată de generalul I. Dumitriu. După cum am mai menționat, Făgărașul, Cetatea și Țara Făgărașului au avut o istorie strâns legată între ele, iar acest lucru reiese și din această lucrare. Sunt prezentate pas cu pas istoria locală, din cele mai vechi timpuri, problemele românilor și încercările prin care au trecut de-a lungul vremurilor.

Mai cuprinde o statistică a bisericilor din Făgăraș, precum și citorii acestora. Din punct de vedere socio-economic, fiind la mijlocul distanței dintre Sibiu și Brașov, avea o importantă comunitate de negustori greci, dar și băcănii, măcelării, crâșme. Meșteșugarii erau constituiți în bresle, cea mai importantă fiind breasla sau „țehiul” tăbăcarilor³⁴, dar erau menționați și

³³ Valer Literat, *Făgărașul*, în *Transilvania*, Sibiu, an 73, nr. 9/septembrie 1942, pp. 707-711.

³⁴ Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până în 1872, când prin legea meseriilor sunt desființate, în orașul Făgăraș au funcționat 20 de bresle, cea mai importantă fiind cea a tăbăcarilor români.

meșteri în prelucrarea lemnului, măcelari sau țesători. O altă industrie dezvoltată în zona Făgărașului era cea a sticlăriei și olăritul.

Prin aceste cercetări, Literat ne aduce mai aproape „lumea” lui, locurile sale natale, pe care le iubea. Pentru un străin care ajungea în Făgăraș, această lucrare era o carte de vizită a locului.

Cealaltă parte este dedicată cetății Făgăraș. Pentru că nu face parte din demersul nostru, amintim doar că în cele 11 capitole, Moise Ionașcu prezintă istoria cetății Făgăraș din cele mai vechi timpuri, stăpânii acesteia precum și contribuția lor la evoluția arhitectonică a monumentului istoric³⁵.

Trei sute de ani din viața Țehiului (Breslei) tăbăcarilor români din Făgăraș, 1643-1943/ Cercetări și documente, aflată și ea în manuscris³⁶, lucrarea privind breasla tăbăcarilor din Făgăraș este cea mai importantă operă a lui Valeriu Literat.

Scrisă de mână, într-un registru cartonat format A4, lucrarea are 438 de pagini, dintre care 236, textul propriu-zis, celelalte fiind anexe. După cum am observat și acest text este scris cu stiloul cu cerneală albastră, iar notele sunt separate de text printr-o linie roșie, însă contrar obiceiului, acest studiu este scris față-verso, probabil și datorită faptului că dintre toate lucrările aflate în manuscris este cel mai consistent ca informații și număr de pagini.

Pentru acest demers științific, autorul a cercetat actele și registrele din arhiva țehiului, de la Parohia unită din Făgăraș, completate cu alte lucrări, despre care face mențiune la locul cuvenit, în textul lucrării acesteia. Interesant este faptul că această lucrare este prefătată de un Curriculum Vitae

³⁵ Valeriu Literat, Moise Ionașcu, *Orașul și Țara Făgărașului...*, pp. 55-88.

³⁶ Și această lucrare se află în arhiva familiei Literat.

și o „Schiță de activitate culturală”, prin care Valeriu Literat își prezintă întreaga sa activitate în slujba descoperirii istoriei locale.

Structurată în șase capitole, fiecare cu trei-patru subcapitole, însoțite de prefață, introducere și anexe, manuscrisul se constituie într-o monografie a celei mai importante bresle care a funcționat trei sute de ani în Făgăraș, breaslă care și-a adus un aport major la dezvoltarea economică a orașului³⁷.

În manuscrisul dedicat celor trei veacuri de activitate a breslei tăbăcarilor făgărășeni, Valeriu Literat a cercetat activitatea meșterilor, calfelor și a ucenicilor. Calfele erau, de regulă, copiii meșterilor sau rudelor apropiate, mai târziu începând să fie acceptați și din afara țehiului³⁸. Una din cauzele acestui fapt a fost teama meșterilor că ucenicii veniți din afară vor compromite calitatea mărfii, calitatea meșteșugului. Deși legislația vremii le-a impus meșterilor să accepte ucenici din afara breslei sau chiar a orașului, aceștia au reușit, cu argumente, iar uneori cu procese, să nu accepte străini în breaslă. Preocuparea meșterilor tăbăcari era ca fiecare breslaș să producă o marfă de calitate, acest lucru sporind atât veniturile breslei, cât și faima acesteia.

În manuscrisul dedicat celor trei veacuri de activitate a breslei tăbăcarilor făgărășeni, Valeriu Literat a cercetat activitatea meșterilor, calfelor și a ucenicilor. Cu toate că nu a fost un istoric major al Ardealului, de talia celor amintiți mai sus, importanța lucrărilor lui Valeriu Literat constă în materialul inedit pe care l-a cercetat, referindu-ne aici la arhivele dispărute din Prefectura Făgăraș, la documentele descoperite în bisericile pe care le-a

³⁷ În prezent, ca o recunoaștere a ceea ce a însemnat tăbăcăritul pentru Făgăraș strada unde a funcționat această organizație profesională se numește Tăbăcari.

³⁸ Valeriu Literat, Moise Ionașcu, *op.cit.*, p. 81.

studiat, la detaliile care au rezultat din acest material documentar, de la tot ceea ce însemna patrimoniul bisericilor din Țara Făgărașului la viața și munca tăbăcarilor din Făgăraș. Pentru o mai bună cunoaștere a istoriei locale, a realităților etnice și sociale, dar și pentru a evidenția efortul lui Literat, considerăm că lucrările sale aflate în manuscris ar trebuie publicate, în special cea dedicată tehiului tăbăcarilor din Făgăraș.

De asemenea, în lucrările sale facem cunoștință cu preoții locali și zugravii bisericilor, dar și cu problemele obștii strâns legate de cele ale bisericii. Activitățile sale din afara palierului profesional, cercetarea de teren, ne-au lăsat moștenire monografii, articole, dar și un muzeul regional - Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”.

Așadar, Valeriu Literat a fost o personalitate a culturii făgărășene – preot, profesor, președinte al Despărțământului ASTRA Făgăraș, fondator de muzeu etnografic, cercetător neobosit al istoriei locale – fiind remarcat de contemporanii săi prin pasiunea și dăruirea cu care și-a pus întreaga sa activitate în slujba comunității din care provenea, bucurându-se de aprecierea acesteia.

Sub titlul *Valeriu Literat – contribuții la dezvoltarea culturală a Țării Făgărașului* – am încercat să realizăm o amplă și complexă lucrare despre viața și activitatea istoricului făgărășean, cercetarea noastră doctorală înscriindu-se în orizontul monografic.

Teza noastră este o lucrare care umple un gol, deoarece, în pofida vastei sale activități, a efortului pentru cercetarea istoriei locale, nu au existat până acum preocupări din partea cercetătorilor pentru viața și activitatea lui Literat.

Provocările prin care am trecut în timpul stagiului doctoral au fost în primul rând de identificare a surselor documentare, îndeosebi cele aflate în posesia familiei Literat, care, înțelegând importanța demersului nostru, nu a ezitat să ni le pună la dispoziție, fapt pentru care le suntem recunoscători, în special domnului Dan Marius Literat.

Fondul arhivistic al familiei Literat a avut o contribuție majoră pentru realizarea acestei teze, deoarece cuprinde toate lucrările lui Literat aflate în manuscris, o vastă corespondență păstrată, precum și actele de studii ale acestuia.

La acest fond s-a adăugat întreaga arhivă a Despărțământului ASTRA Făgăraș, al cărui președinte Literat a fost, arhivă aflată în colecția Document a Muzeului Țării Făgărașului, arhiva dovedindu-se un instrument de lucru extrem de util în ilustrarea efortului pentru înființarea muzeului etnografic al Țării Oltului - Registrul pieselor adunate pentru înființarea muzeului, registru regăsit în Anexele 1 și 2.

Pentru perioada de detenție, din penitenciarul Giurgiu și domiciliu obligatoriu de un real folos au fost documentele din CNSAS, dar și cele din arhiva familiei.

Structurată în patru capitole, teza de doctorat încearcă să contureze o imagine cuprinzătoare a vieții lui Valeriu Literat, a demersurilor pe care le-a făcut pentru înființarea muzeului etnografic al zonei, a direcțiilor de cercetare a istoriei și civilizației zonei Făgărașului.

Urmându-l pe Valeriu Literat, pe traseul vieții și activității sale, am descoperit trei linii directoare ale societății făgărășene:

- societatea făgărașeană de la începutul secolului XX, majoritar rurală, era conservatoare, dar în același timp dornică de cunoaștere, indiferent de domeniu: religie, istorie, literatură, teatru;
- familia era cea care prin toate demersurile a fost centrul de rezistență în păstrarea identității naționale. De asemenea, familia era cea care îi îndruma pe tineri pe calea școlii și a progresului;
- după 1918, deși între mediul urban și cel rural exista o diferență destul de mare, ambele medii sociale erau dornice de o construire identitară prin limbă și cultură, astfel că în toate bibliotecile din sate sau oraș existau cărți pe înțelesul tuturor, simple, dar în același timp captivante.

Contribuțiile lui Valeriu Literat la dezvoltarea culturală a Țării Făgărașului nu pot fi cuantificate, dar atât distincțiile, premiile cât și recunoașterea academică primite în timpul vieții stau mărturie. Munca sa de cercetare a fost răsplătită prin alegerea în diferite foruri ca:

- membru corespondent al Comisiei Monumentelor Istorice (secția Cluj);
- membru corespondent al Arhivei de Folclor a Academiei (secția Cluj);
- membru corespondent al Muzeului Limbii române (Cluj);
- membru corespondent al Secției Istorice a ASTRA Sibiu.

Valeriu Literat a fost reprezentantul elitei făgărașene, care și-a subordonat calitățile și energiile, inclusiv viața sa privată, cercetării istoriei și civilizației acestui areal.

Bibliografie:

Izvoare:

Izvoare inedite:

Arhiva Bisericii Luța, *Protocolul Bisericii Luța*.

Arhiva Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Fond P, dosar 4.782.

Arhiva familiei Literat, *Caiet de Amintiri 1*, mss.

Idem, *Caiet de Amintiri 2*, mss.

Idem, Caietul „Biserici vechi românești din Țara Oltului și din Ardealul învecinat. Cuvîntarea mea, ca tehnician în serviciul muzeului”, mss.

Idem, *Corespondența*, mss.

Idem, *Moșia brâncovenească de la Sâmbăta de Sus în timpul dintre 1771-1818*, mss.

Idem, *Preoți, dascăli și zugravi în orașul Făgăraș (1700-1850)*, mss.

Idem, *Trei sute de ani din viața Țehiului (breslei) Tăbăcarilor Români din Făgăraș. 1643-1943*, mss.

Arhiva Mitropoliei Ardealului, Sibiu.

Interviu de istorie orală, acordat de Silvia Leabu (n. Comșa), 28.10.2018, Săvăstreni, comuna Recea, județul Brașov.

Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Colecția Document.

Idem, Colecția Foto- Document.

Idem, Colecția Carte -Veche.

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Brașov, *Societatea culturală Progresul Făgăraș*.

Izvoare editate:

Literat, Valeriu, *Amintiri*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2005.

Idem, *Biserica din Voievodeni*, în „Revista Istorică”, București, nr/7-9, iulie-septembrie 1922, pp.158-159.

Idem, *Bisericile, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus și slujitorii lor. Cercetări și documente*, în „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, 20, nr. 1-2, 1975, pp. 29-53.

Idem, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, Cluj-Napoca, 1996.

Idem, *Criptograme în cărți din Țara Oltului*, în „Dacoromanica”, București, VIII, (1934-1935), 1936, pp.185-189.

Idem, *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*, în *Revista teologică*”, Sibiu, 1943, pp. 28-40.

Idem, *Două biserici din Țara Oltului*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice”, Secția pentru Transilvania, Cluj, 1926-1928, pp. 228-241.

Idem, *Făgărașul*. Conferință, în „Transilvania”, Brașov, nr. 9, 1942, pp. 707-711.

Literat, Valeriu; Ionașcu, Moise, *Orașul și Țara Făgărașului/ Cetatea Făgărașului*, Tipografia Hațiegan, Făgăraș, 1943.

Literat, Valeriu; Jaray, M., „*Vizite*” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului. *Un dar al lui Constantin Brâncoveanu la Făgăraș*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Universitatea Regele Ferdinand I, Cluj, Sibiu, VII, (1936-1938), 1939, pp. 582-620.

Presă:

Dimineața, București, an XXVI, 27.03.1930.

Evenimentul, Iași, anul XXV, nr. 49/1 aprilie 1917.

Familia, Budapesta, an XIII, nr. 9/26 fauru (11 martiu) 1877.

Familia, Budapesta, an XXXIII, nr. 36/7-19 septembrie 1897.

Flacăra Iașului, Iași, an XXXII, nr. 9345/15 octombrie 1976.

Frontul plugarilor, București, an IV, nr. 904/ 29.02. 1948.

Gazeta Sibiului, Sibiu, an X, nr.52/24.12.1943.

Gazeta de Transilvania, Brașov.

Glasul Oltului, Făgăraș, nr. 159/16 mai 1923.

Iașiul Literar, Iași, an XV, 1964.

Mișcarea, Iași, anul VIII, nr. 271/ 30 noiembrie 1916.

Monitorul Oficial, București, an CX, Partea I, nr.212/11 septembrie 1942.

Olteanul, Făgăraș, an I-VII 1909-1916.

Oltul, Făgăraș, an I, 1918-1919.

Revista economică, Sibiu, nr. 7, 1902-1944.
România, București, an III, 13.06.1940.
Telegraful român, Sibiu, anul LIX, nr.137/13 ianuarie 1912.
Telegraful român, Sibiu, LXXI, 1923.
Transilvania, Brașov, an XLIV, nr. 4-5/1913.
Transilvania, Brașov, an LIII, nr.7-8/1922.
Transilvania, Sibiu, anul 73, nr. 9/09.1942.
Tribuna, Sibiu, an XV, nr. 30/21.02.1911.
Universul, București, an 51-55, 1934 - 1938.
Viitorul, București, an XX, nr. 5801/30 iunie 1927.

Lucrări generale:

Apostol, Gheorghe, *Eu și Gheorghiu-Dej*, Editura și Tipografia Paco, București, 2011.
Bărbulescu, Mihai; Deletant, Dennis; et alii, *Istoria României*, Editura Corint, București, 2007.
Boca, Ioana, Ion, Virginia, et alii (coordonatori), *Cartea Morților din închisori, lagăre, deportări*, Fundația Academia Civică, 2013.
Boghian, Cristian Alexandru, *Politică și economie în România interbelică, (1928-1938)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2017.
Boia, Lucian, *Capcanele istoriei/Elita intelectuală românească între 1930-1950*, Editura Humanitas, București, 2016.
Bogza, Geo, *Cartea Oltului*, Editura Național, București, 2012.

Brendon, Vyvyen, *Primul Război Mondial 1914-1918*, Editura All, București, 2018.

Budeancă, Cosmin, *Identități sociale, culturale, etnice și religioase în comunism*, Editura Polirom, Iași, 2015.

Idem, *Stanilizare și destanilizare/Evoluții instituționale și impact social*, Editura Polirom, Iași, 2014.

Idem, (coordonator), *Vieți în umbra trecutului*, Editura Polirom, Iași, 2017.

Budeancă, Cosmin; Olteanu, Florentin, *După 25 de ani/ Evaluări și reevaluări istoriografice privind comunismul*, Editura Polirom, Iași, 2017.

Burakowski, Adam, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu/Geniul Carpaților*, Editura Polirom, Iași, 2011.

Câmpeanu, Remus, *Intellectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj – Napoca, 1999.

Ciobanu, Nicoleta, Ramona, *Creația poetică a lui Eugeniu Speranția*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2017.

Cioflâncă, Adrian; Jinga, Luciana M. (coordonatori), *Represiune și control social în România comunistă*, IICCMER, Editura Polirom, Iași, 2011.

Ciupală, Alin, *Bătălia lor-Femeile din România în Primul Război Mondial*, Editura Polirom, Iași, 2017.

Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, *Raport Final*, București, 2006.

Deletant, Dennis, *România sub regimul comunist*, Fundația Academia Civică, București, 2010.

Idem, *Aliatul uitat al lui Hitler*, Editura Humanitas, București 2004.

Idem, *Ceașescu și securitatea/Constrângere și disidență în România anilor 1965–1989*, Editura Humanitas, București, 1998.

Diaconescu, Mihail, *Teologia ortodoxă și arta cuvântului*, vol. III, Editura Doxologia, Iași, 2013.

Dicționar Explicativ al Limbii Române, Ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998.

Dobre Florica (coordonator), *Membrii C.C. al P.C.R. 1945- 1989/Dicționar*, Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Editura Enciclopedică, București, 2004.

Florescu, Radu, *Bazele muzeologiei*, București, 1994.

Giurescu, Constantin C., *Istoria românilor*, vol. III, Editura All, ed. a VI-a revizuită, București, 2019.

Ghibu, Onisifor, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, Institutul de Arte Grafice „Nicolae Stroilă”, București, 1915.

Gräf, Rudolf (coordonator), *Monarhia habsburgică (1848-1918)*, vol. II, Editura Polirom, Iași, 2021.

Idem, *Monarhia habsburgică (1848-1918)*, vol. III, Editura Polirom, Iași, 2021.

Hitchins, Keith, *România 1866-1947*, Editura Humanitas, București, 2017.

Ianolide, Ioan, *Întoarcerea la Hristos*, Editura Bonifaciu, Comănești, 2021.

Ionescu-Gură, Nicoleta, *Munca forțată din România în Regimul Comunist*, Editura Corint, București, 2017.

Idem, *Dimensiunea represiunii din România în regimul comunist*, Editura Corint, București, 2010.

Kideckel, A. David, *Colectivism și singurătate în satele românești*, Editura Polirom, Iași, 2006.

Le Bon, Gustave, *Psihologia mulțimilor*, traducere Mariana Tabacu, Editura Antet Press XX, București, 2001.

Loghin, Leonida, *Mari conferințe care au împărțit lumea 1939- 1945*, Editura Paul Edition, București, 2019.

Moța, Ion, *Cranii de lemn*, Editura Babel/Editura Vicovia, Bacău, 2012.

Muzeul Regional Brașov, *Culegere de studii și cercetări*, 1967.

Năstasă, Lucian, *Intellectualii și promovarea socială în România, sec. XIX-XX*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2004.

Idem, Sdrobiș Dragoș (editori), *Politici culturale și Modele intelectuale în România*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013.

Nedici, Radu, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea /Biserică și comunitate*, Editura Universității din București, București, 2013.

Nicolescu, Alexandru, *Universul bibliologic în paginile revistei Transilvania 1868-1918*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020.

Opriș, Ioan, *Istoria muzeelor din România*, Editura Museion, București, 1994.

Idem, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Editura Meridiane, București, 1984.

Plămădeală, Antonie, *Rugul aprins*, Editura Eparhială, Sibiu, 2002.

Pop, Ioan-Aurel; Năgler, Thomas, *Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)*, ediția a III-a, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2016.

Idem, *Istoria Transilvaniei, vol.II (de la 1541-1711)*, ediția a III-a, Academia Română Centrul de Studii Transilvane, Deva, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2016.

- Idem, *Istoria Transilvaniei*, vol. III (până la 1918), ediția a III-a, Academia Română, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2016.
- Pop, Ioan-Aurel, *Scurtă istorie a românilor*, Editura Litera, București, 2019.
- Radu, Sorin, *Învățămintul de partid și școlile de cadre în România comunistă. Context național și regional*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014.
- Spinei, Victor; Rusu N. Dorina (coord.), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. III, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeul Național al Bucovinei, Suceava, 2021.
- Stahl, H. Henri, *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*, Editura Minerva, București, 1981.
- Steindhardt, Nicolae, *Jurnalul fericirii*, Editura Polirom, Iași, 2000.
- Teodor, Pompiliu, *Cu fața la vânt*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2011.
- Idem, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2002.
- Tismăneanu, Vladimir, *Arheologia terorii*, Editura ALLFA, București, 1996.
- Idem, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, Editura Humanitas, București, 2007.
- Zub, Alexandru, *Istorie și istorici în România interbelică*, Editura Junimea, Iași, 1989.
- Xeni, Constantin, *Take Ionescu 1858-1922*, ed. II, Editura Universul, 1932

Lucrări speciale:

- Băjenaru, Elena, *Icoane și iconari din Țara Făgărașului*, Editura OSCAR Print, București, 2012.
- Băjenaru, Constantin, *ASTRA în Comitatul Făgăraș (1876-1918)*, în „Collegium Mediense. VI. Comunicări Științifice”, Mediaș, XV, 2016, pp. 52-59.
- Idem, *Comitatul Făgăraș (1876-1918)*, Editura Altip, Alba Iulia, 2016.
- Idem, *Maramureșeni închiși în penitenciarul din Cetatea Făgăraș*, „Studii și comunicări științifice I”, Editura Argonaut, Cluj- Napoca, 2020, pp. 285-301.
- Idem, *Organizarea teritorial-administrativă a județului Făgăraș în perioada 1919-1950*, în „Collegium Mediense, X. Comunicări Științifice”, Mediaș, XIX, 2020, pp. 111 -117.
- Idem, *Presa și aspecte privind problematica județului Făgăraș în anul 1920*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, Făgăraș, nr. XI, 2021, pp. 243-256.
- Idem, *Reacții făgărășene față de politica cultural-școlară maghiară de la începutul secolului al XX-lea*, în „Cumidava”, Brașov, nr. XXIX, 2007, pp. 214-221.
- Idem, *Societatea culturală „Progresul” din Făgăraș până la Primul Război Mondial (înființare, statute, activitate). Contribuții*, în „Țara Bârsei”, Brașov, serie nouă, nr. 9, 2010, pp. 113-119.
- Idem, *Țara Făgărașului în timpul stăpânirii austriece (1691- 1867)*, Editura Altip, Alba Iulia, 2013.
- Idem, Băjenaru, Elena (coordonatori), *Monografia satului Beclean județul Brașov*, ediția a II-a, Editura Negru Vodă, Făgăraș, 2019.
- Brătescu, Constantin, *Contribuții la cunoașterea datei nașterii, botezului și înscrierii în documentele oficiale a academicianului Constantin Daicoviciu*, în „Banatica”, Reșița, nr. 31-2, 2021, pp. 587-593.
- Bogdan, Florin; Bogdan, Simona, Loredana, *Reforma religioasă din Transilvania în secolul al XVI-lea în dezbateri dietală. Confesiunea unitariană și dieta de la Turda (6-13 ianuarie 1568)*, în „Satu Mare studii și comunicări”, Satu – Mare, seria Istorie - Etnografie - Artă, an XXV/II, 2008, pp. 25-27.
- Bucur, Alexandru, *Urme grănicerești în Țara Oltului I*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, Făgăraș, nr. X, 2021, pp. 136-151.
- Cioplea, Traian, *Istoricul castelului Bruckenthal din Avrig*, în Universul, Anul XLII, nr.193/26 august 1924, p.3.
- Ciupea, Ioan, *Valeriu Literat (1885-1972) - un nume prea puțin cunoscut*, în „Acta Musei Napocensis”, Cluj - Napoca, nr. XXII- XXIII, 1986, pp. 685-687.
- Idem, *Țara Făgărașului în timpul campaniei armatei române în Transilvania, august-septembrie 1916*, „Acta Musei Napocensis”, Cluj - Napoca, nr. XX, 1983, pp. 615- 638.
- Ciupea, Ioan; Olteanu, Florentin, *Făgărășeni în Cetatea Țemniță, 1950 – 1960*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, Brașov, nr. II, 2013, pp. 249-283.

- Crainic, Nichifor, *Am cunoscut Iadul! Mărturii din închisoare 1947-1962*, Editura Floare albă de colț, București, 2015.
- Idem, *Amintiri din viața mea*, Editura Floare Albă de Colț, București, 2017.
- Idem, *Zile albe, zile negre*, Editura Floare albă de colț, București, 2015.
- Damian, Nicolae, *Monografia Liceului nr. 1 din Făgăraș 1919- 1969*, dactilo, Făgăraș.
- Damian, Ștefan, *Anuarul I al Liceului „Radu – Negru” din Făgăraș pe anul școlar 1919-1920*, Făgăraș, 1920.
- Idem, *Anuarul Liceului Radu Negru pentru anii școlari 1920/1921-1930/1931*, Editura Ioan Lazăr, Făgăraș, 1932.
- Din, Petre, *Mitul "Bunului împărat" în Transilvania sub Iosif al II- lea*, în „Revista Bistriței”, Cluj-Napoca, XV, 2001, pp. 203-214.
- Drăguț, Vasile, *Anul european al Patrimoniului Arhitectural „Monumentele și centrele istorice din România”*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București, anul XLIV, tom 2, 1975, pp. 3-11.
- Duță, Traian; Judele, Michaela; Urdea, Lucia, *Grup Școlar Agricol „Av. Dr. Ioan - Șenchea Monografie 1962-2012*, Brașov.
- Duțu, Florian, *Autobiografii ale teologilor români ortodocși în dosarele securității*, Editura Floare Albă de Colț, București, 2015.
- Faraon, Gheorghe, *Valer Literat părintele Muzeului făgărașean*, în „Țara Bârsei”, Brașov, nr. 6, 2007, pp. 116-120.
- Gârlea, Mihaela; Judele, Michaela; Pop Viorica, *A 96 – a Adunare Generală a ASTREI la Făgăraș*, Editura ASTRA-Despărțământul „Timotei Cipariu”, Sibiu, 2004.
- Grancea, Mihaela; Șerban, Radu, *Industria și artă, etică și estetic în filmul interbelic. Câteva realități și opinii din mediul cultural românesc*, în „Politici culturale și Modele intelectuale în România”, Cluj-Napoca, 2013, pp. 36-62.
- Greceanu, Radu, *Nicolae Iorga și Comisiunea Monumentelor Istorice*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București, anul L, tom 2, 1981, pp. 3-11.
- Grecu, Ioan; Funariu, Ioan; Baki-Nicoară, Lucia, *Personalități din Țara Făgărașului (1800-prezent)*, Editura Mesagerul de Făgăraș, Făgăraș, 2009.
- Grigoriu, Paul, *Gheorghe Popa Lisseanu și educarea conștiinței naționale*, în „Materiale de Istorie și Muzeografie”, București, an MIM, nr. X, 1981, pp. 69-75.
- Hășfălean, Ioan, *Luptă și jertfă în slujba poporului. Luptătorul național și martirul av.dr. Ioan Șenchea (1864-1916)*, mss.

- Hollander, Paul, *Caracteristicile represiunii în statele comuniste*, în „Anuarul IICCMER în limba română”, IICCMER, Iași, 2011, pp. 1-62.
- Huțanu, Dumitru, *Simion Mehedinți întâlnire cu istoria*, în „Cronica Vrancei”, Focșani, an III, 2002, pp. 335-342.
- Ierunca, Virgil, *Fenomenul Pitești*, Editura Humanitas, București, 2018.
- Ignat, Ioana-Elena, *Viața cotidiană în Făgăraș în anul 1916/ Însemnările vicarului Iacob Popa*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2011.
- Iftimi, Sorin; Achim, Aurica, *Iași capitala rezistenței românești*, în „Iași în Primul Război Mondial 1916-1918”, Editura Complexul Muzeal Național "Moldova", Iași, 2017, pp. 3-13.
- Iorga, Nicolae, *Amintiri din Țara Oltului*, Vălenii de Munte, 1936.
- Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Institutul de Istorie Universală „Nicolae Iorga” București, 1944.
- Levente, Miklos, *Andrei Bârseanu - Un cărturar brașovean de prestigiu*, în „Revista Memoria”, București, nr. 87-88/2014, pp. 31-34.
- Lukács, Antal (editor), *Documente făgărășene II (1631-1675)*, Editura Negru Vodă, Făgăraș, 2022.
- Idem, *Țara Făgărașului în evul mediu, secolele XIII-XVI*, Editura Enciclopedică, București, 1999.
- Marin, Alexandru, *Cetatea Făgărașului*, în „Făgăraș 700 de ani. 1291-1991”, București, 1991, pp. 41-49.
- Mărgineanu, Nicolae, *Amfiteatre și închisori*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1991.
- Meteș, Ștefan, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII- XX*, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1977.
- Idem, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, Cluj-Napoca, 1935.
- Mihail Art.Mircea; Poptămaș, Dimitrie; Șerban, Melinte (volum îngrijit), *Aurel Filimon – consacrare și destin-*, Târgu-Mureș, Tipografia MEDIAPRINT SRL, 2001.
- Neagu, Mihai, Răzvan, *Considerații privind viața și activitatea mitropolitului greco-catolic Alexandru Nicolescu (1882-1941)*, în „Alt Schaessburg”, Cluj-Napoca, nr.12, 2019, pp. 153-165.
- Nicoară, Simona, *Istoria elitelor, încotro?*, în „Caiete de antropologie istorică”, Cluj-Napoca, anul XVIII, nr. 2 (35), Iulie– Decembrie 2019, pp. 5-34.
- Ogoranu, Ioan-Gavrilă; Nicoară, Baki, Lucia, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol. III, ediția a II-a, Editura Mesagerul de Făgăraș, Făgăraș, 2011.
- Onofreiu, Adrian, *„Biruit-au gândul”: evocări memorialistice despre Marea Unire în județul Bistrița-Năsăud*, în „Arhivele Bistriței” (serie nouă), Cluj - Napoca, an III, 2019, pp. 65-75.
- Opriș, Ioan, *Despre evoluția conceptelor de conservare și restaurare a monumentelor istorice*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București, an XIV, tom I, 1983, pp. 7-16.

- Idem, *Din nou despre monumentele din Țara Făgărașului și Valer Literat*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, Alba – Iulia, nr. II, 2013, pp. 359-366.
- Otu, Petre, *Comandamentul superior al Armatei române în campania din anul 1916*, în „90 de ani de la intrarea României în Primul Război Mondial”, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, 2006, p.71.
- Popoiu, Ioan, *Județul Făgăraș în perioada interbelică*, în vol.„Făgăraș 700 de ani. 1291-1991”, București, 1991, pp. 125-129.
- Prodan, David, *Desființarea șerbiei în Transilvania*, în „Studii și materiale de istorie medie”, București, vol. VII, 1974, pp. 9-68.
- Pușcariu, Ioan, *Fragmente Istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1907.
- Roșală, Ermil, *Din Țara Oltului. Oameni, credințe și obiceiuri*, Făgăraș, 1939.
- Rus, Alexandra, *Sculptorul Virgil Fulicea*, în „Revista Muzeelor și Monumentelor”, București, nr. 9, 1982, p. 66.
- Scurtu, Ioan, *1916-1917 Viața cotidiană în Iași*, în „Magazin Istoric”, București, iulie, 2011, pp. 82-87.
- Stan, Constantin, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Târnave. Vol. I. Făgărașul*, Sibiu, 1928.
- Steregan, Matei, *Cadru fizico-geografic*, în „Făgăraș 700 de ani 1291-1991”, București, 1991, pp.7-16.
- Tabără, Vasile; Tabără, Radu, *Românii din Țara Făgărașului participanți la Primul Război Mondial*, Editura Andreiana, Sibiu, 2024.
- Teodor, Pompiliu, *Istorici români și probleme istorice*, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1993.
- Toponimele Districtului Făgăraș 1864-1865*, Editura Negru Vodă, Făgăraș, 2019.
- Trufin, Lorena-Codruța, *Societatea făgărășeană în primii ani de după Marea Unire prin prisma informațiilor din ziarul „Oltul”*, în „Collegium Mediense”, Mediaș, XIII, 2023, pp. 54-60.
- Eadem, *VALERIU LITERAT - Activități dragi sufletului: profesor de liceu și director Astra*, în „Țara Bârsei”, Brașov, 2023, 279- 288.
- Eadem, *Un secol de istorie - Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, an XII, Sibiu, 2023, pp. 469-476.
- Eadem, *Imaginea loisirului făgărășean în presa vremii- hebdomadarul „Olteanul”*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, Făgăraș, nr.XI, 2022, pp. 280-288.
- Urian, Tudorel, *Generalul Berthelot și românii*, în „Viața Românească”, București, ediția 1-2, 2019, pp. 54-63.
- Vedinaș, Traian, *Despre Onisifor Ghibu Nevoia de idealuri*, în „Caiete Silvane”, Zalău, an XVI, nr. 8, august 2020, pp.24-25.

Vlad, Ioan, *Ioan Șenchea-martirul Ardealului*, Editura Pastel, Brașov, 2004.

Zintz, Maria, *Pictura murală a bisericilor din Țara Făgărașului în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Academiei Române, București, 2011.

Surse web:

https://adt.arcanum.com/ro/view/FrontulPlugarilor_1948_02/?query=f%C4%83g%C4%83ra%C8%99+1948&pg=96&layout=s .

https://arhivacomisiuniimonumentelor.ro/?page_id=8638 .

<http://arhivelenationale.ro/site/download/inventare/Gheorghe-Gheorghiu-Dej.-1901-1965.-Inv.-3146.pdf> .

<https://astr.ro/prof-univ-em-dr-ing-liviu-literat>.

https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=1574.

<https://www.crestinortodox.ro/calendar-ortodox/sfintii-33-mucenici-melitina-122154.html>.

<https://dexonline.ro/intrare/g%C3%A2rbaci/22641>.

<https://dexonline.ro/definitie/g%C4%83jerie>.

<https://dexonline.ro/definitie/globit/950605>

<https://dexonline.ro/definitie/gulag>.

<https://dexonline.ro/definitie/obinzeal%C4%83>.

http://diam.uab.ro/istorie.uab.ro/publicatii/colectia_auash/annales_2_3/22.pdf.

<https://ghidulmuzeelor.cimec.ro/id.asp?k=156>.

<https://humanitas.ro/autori/tzvetan-todorov>.

https://www.iiccr.ro/pdf/ro/alexandru_nicolschi.pdf.

[https://www.iicmer.ro/fise-matricole nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%](https://www.iicmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%) .

<https://legeaz.net/dictionar-juridic/istorie-sistem-penitenciar-romanesc>.

<https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/64>.

<https://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=4089>.

<https://www.memorialsighet.ro/alexandru-lapedatu>.

<https://muzeulmaramuresului.ro/descopera/muzeul-etnografic-al-maramuresului> .

<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-53847-7>.

<https://www.revistamemoria.ro/andrei-barseanu/>

[https://revistapolis.ro/iasul-sub-povara-refugiului-tragedia-razboiului- in-memorii-si-insemnari-zilnice-1916-1918/](https://revistapolis.ro/iasul-sub-povara-refugiului-tragedia-razboiului-in-memorii-si-insemnari-zilnice-1916-1918/) .

<https://romanian-philosophy.ro/encyclopedia/rosca-d-d/> .

<https://www.saguna.ro/beta/istoric>.

<https://ro.scribd.com/document/165369077/Dictionar-de-N>